

Eski Uygur Türkçesinde “Ölüm” Kavramı ile İlgili İfadeler

Hacer Tokyürek*

Özet: Budist ve Manihaist Uygur toplumu Türk kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Uygurlar, hayatlarını mensup oldukları dinler ekseninde oluşturmakla birlikte, bu dinlerde kullanılan kelimeleri ve ifadeleri de kendi dünya görüşleriyle bağdaştırmışlardır. Burada konu olarak seçilen ölüm kavramıyla ilgili ifadeler de hem dinî nitelik taşımakta, hem de Uygur toplumunun dünya görüşünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelime: Budizm, Manihaizm, Uygurlar, Uygurca, Ölüm.

Giriş

Uygurlar, tarihte çeşitli dinleri benimsemişlerdir ki bu dinlerin başında ‘Budizm ve Manihaizm gelir. Gerek Budist hacıların ve Manihaist tüccarların gerekse mütercimlerin sayesinde toplumda bu dinler yaygınlaşmıştır. Özellikle, Uygur mütercimleri, bu dinleri yayabilmek amacıyla pek çok Budist ve Manihaist eseri kendi toplumuna uygun olarak çevirmişlerdir.

Bilindiği üzere, bir millet, herhangi bir dine mensup olduğu zaman o dinin etkisinde kalır ve yaşamını da o dinin ekseninde oluşturur. Uygurlar da Budizm ve Manihaizmin etkisinde kalarak gerek toplumsal gerekse siyasi hayatlarını bu dinlerin çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Bütün bu değişim ve etkileşim Uygurlar içerisinde doğum, ölüm gibi geçiş törenlerini de etkilemiştir. Bu nedenle Uygurlarda ölüm kavramı, toplumun inanç sistemiyle paralellik göstermiştir.

Bu yüzden, öncelikle Budizm ve Manihaizmin ölüm kavramına ilişkin düşüncelerini şu şekilde açıklayabiliriz. Budizme göre ölüm, hiçbir canlı için bir son değildir. Aksine, Karma felsefesine göre ruh tekrar tekrar vücut bulur. “Kötü amellerde bulunanların ruhları, ölümden sonra kötü karmalarıyla uzun zaman cehennem azabı görürler ve daha sonra da yeryüzünde yeni bir vücutla doğarlar. İyi amellerde bulunanlar ise Tanrılar âleminde ikamet etme mükâfatını kazanırlar.” (Sarıçoğlu 2000: 189). Fakat daha sonra tekrar yeryüzüne gelerek başka vücutlarda yeniden doğarlar. Böylece bu ıstırap döngüsü sürüp gider. Bu nedenle, bilge kişiler “Nirvāna”ya ulaşmayı amaç edinmişlerdir. Nirvāna, “Hinayana Mezhebine göre, bu dünyadaki üç büyük yük olan kin, hırs ve boş ümitten kurtuluştur. Bunu gerçekleştiren kutsal kimse

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / KAYSERİ
htokyurek@hotmail.com.tr

ölümüyle varlığını teşekkül ettiren sebeplerin bütün çeşitlerini imha etmiş olur. Böylelikle, tekrar vücut bulma imkânlarını ortadan kaldırırılar.” (Sarıçioğlu 2000: 189). Bu durum, Eski Uygur Türkçesi metinlerine de *nirvanıg bultukta kin ney ölüm bultukmaz* (StabUig/88/6d) “Nirvâna’yı bulduktan sonra asla ölüm olmaz.”, *ölümsüz ot öçsüz üze ölmeksiz kıtaçı* (BT13/28/2-4) “Ölümsüzlük ilacı öç almamak üzere ölümsüz kılacak (Nirvâna’ya ulaşacaktır)” şeklinde yansıtılmıştır.

Ayrıca Budizmin “Benliğin varlığına inanmak, kalıcılık sapkınlığı içine sürüklenmektir; benliği inkâr etmek, ölümlü yok olma sapkınlığına düşmektir.” (Eliade 2003: 111) sözü maddi varlığın yani bedeninin bir nihayetinin olduğunu ruhun ise ölümsüzlüğünü anlatır. Eski Uygur toplumu da vücudun fâniliğini *et’öz erser beksiz meñsüz titir* (AY/613/13-14) “Vücut ise fânidir.” sözüyle ifade eder. Buna rağmen Budist düşüncede, tek fâni olmayan ebedî varlık Buda’dır. Budizmde, Buda’nın “insani vücudu, onun hakiki şahsiyetini örten tesadüfî bir vücut olarak görülür. Bu görünen vücut arkasında, normal ölümlülerin vücudundan ayrı, inanç gözüyle görülebilen, anlaşılabilen diğer bir varlığın olduğu kabul edilir. Budistler buna, ‘bozulmayan vücut, saadet vücudu’ vs. gibi isimler vermişlerdir.” (Sarıçioğlu 2000: 182). Buda, doğum ölüm döngüsünden tamamen kurtulmuştur. Bunu, Uygurlar *uzun ödün artmaksız togmaksız öçmeksiz meñü titir* (AY/55/21-23) “Uzun zaman bozulmayan, doğmayan, sönmeyen (ölmeyen), ebedî (bir varlık)tır.” gibi ifadelerle belirtmişlerdir.

Yine, Prens Siddhârta’nın “müritlerine yaşlılık, hastalık ve ölüm üzerine düşüne düşüne yaşama sevincini yitirdiğini ve insanlığı bu üç kötülükten kurtarmaya karar verdiğini” (Eliade 1998: 87) söylemesi Budizmin ölüm karşısında alabileceği tedbiri gösterir ki bu da yukarıda açıklandığı üzere “Nirvâna” ile mümkündür. Bununla birlikte, Gautama Buda’nın ölürken Ananda’ya “Doğmuş olanın ölmeyeceğini mi sanıyorsun? Kesinlikle olanaksız bir şey bu.” (Eliade 2003: 93) demesi, ölüm karşısında canlının yenilgisinin açık bir göstergesidir. Bu yenilgiye rağmen, ölümü kabullenmek canlılar için hiçbir vakit kolay olmamıştır. Bu yüzden Uygurlar da ölümü *yarsınçıg yavız ölüm* (BT18/16/18) “İğrenç kötü ölüm”, *uluğ korkınçlıg ol ölüm* (StabUig/89/6a) “Çok korkunç ölüm.” gibi ifadelerle nitelendirmişlerdir.

Gnostik bir din olan Manihaizmde ölüm kavramı ise, ruhun beden hapisanesinden kurtulması şeklindedir. Gnostiklere göre, “ilahi âlemin bir parçası olan ruh ölümsüzdür. Ölüm ancak süfli olan maddi varlıklara ve insan söz konusu olduğu zaman beden için geçerlidir (Sarıçioğlu 2000: 128). Mani dininde de Budizmde olduğu gibi bir tenasüh düşüncesi vardır. Fakat bu durum Mani dininde sınırlıdır. Öldükten sonra iyi olan ruh ışık âlemine gider.

Kötü olan ruh ise önce çeşitli cehennemlerde cezalandırılır, daha sonra ruhu temizlenip kurtuluncaya kadar doğar ve ölür.

Yukarıda da açıklandığı üzere, din odaklı bir yaşam felsefesine sahip olan Uygurların ölüm kavramı ile ilgili oluşturdukları söz varlığı Budist ve Manihaist çevrede şekillenmiştir. "Bir toplumun kültürel arka planını ve değerlerini bilmeden o kültür ortamında yer alan kelimeleri doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve aktarmak mümkün değildir." (Condon 1998: 47). Bu yüzden, Uygur toplumunu daha iyi ve doğru anlayabilmemiz için kullanmış oldukları kelimeleri daha yakından bilmemiz son derece önemlidir. Çünkü kelimeler hem kültür etkileşiminden ve birikiminden hem de yaşam tarzından ortaya çıkar. Uygurlar da ölüm kavramı ile ilgili ifadelerde hem doğrudan söyleme yolunu seçmiş hem de çeşitli benzetme ve metaforlardan faydalanmışlardır. Her ne kadar, burada asıl amacımız, Eski Uygur toplumdaki ölüm kavramı ile ilgili ifadeleri belirtmek olsa da gerekli görülen yerlerde anlam bilimsel açıklamalara da yer verilecektir. Çünkü ölüm kavramı ile ilgili oluşturulan ifadelerin bazılarında metaforik ve benzetmeye dayalı söyleyişler bulunmaktadır. Bu yüzden metafor ve benzetme konusuna kısaca değineceğiz.

"Metafor, bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur." (Lakoff 1987: 219) Metafor kişinin dünyayı algılayış şeklidir yani kişi olayları ve nesnelere kendi algıladığı şekilde ifade eder. Ayrıca insanlar daha basit ya da can sıkıcı bir nesne ya da olayı "basitçe söylemek yerine yer edecek, iz bırakacak, belirli bir etkiye yol açacak şekilde söylemeyi" (Porzig 1995: 88) amaç edinmişlerdir. Böylece metaforik söyleyişler dilde her zaman var olmuştur. Metaforik ifadelerin her zaman var olmasının nedeni de kişinin dünyayı algılama yolları olan benzetme ve karşılaştırmalardan yararlanmalarıdır. Kısaca, "Metaforun yolu, benzerlik ve karşıtlığa uzanan yaratıcı çağrışımdan geçmektedir." (Jakopson 1979: 54) diyebiliriz.

Benzetme ise "bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirmektir." (Aksan 1999a: 61).

Ölüm ile ilgili ifadeleri şöyle sıralayabiliriz.

Ölüm Alametleri ile İlgili İfadeler

Dış Unsurların Yok Olması ile İlgili İfadeler

Dış unsurlar Sanskritçe "rūpa" olarak adlandırılır ve bu konuda çeşitli sınıflandırmalar yapılır. Bunlardan biri de on dört rūpa'dır. On dört rūpa; beş duyu organı (göz, kulak, burun, dil ve vücut), beş duyu (görme, işitme, kok-

lama, tatma ve dokunma) ve dört element (toprak, su, ateş ve hava) şeklinde sıralanır. Bunların yok olması sonucunda canlı maddi olarak ölür.

Altı Duyunun Yok Olması ile İlgili İfadeler

Altı duyunun yok olmasını ifade eder. Gözün görme, kulağın işitme, dilin tatma, burnun koklama, tenin dokunma ve bilincin algılama kuvvetinin yok olduğunu belirtir. Altı duyunun yok olması ölümün en önemli belirtilerindedir. Çünkü canlıyı var eden asıl unsur bu altı duyu organıdır. Bunların işlevlerini kaybetmesi de canlının yok olması anlamındadır. Bu durum, canlının ölüme yaklaşmasının ilk adımıdır. Bunu *altı kaçığı tetrülmekintin dört mahabut üze bütmiş et'öziniş yokın bilip ol ödte kövdüñin körüp ölmüşin bilip* (Totenbuch/1261-1264) “Altı duyunun hainliğinden ve dört elementin tükenmesinden dolayı vücudunun yok olacağını anlayıp o zaman bedenini görür ve öldüğünü bilir.” şeklindeki örnekle açıklayabiliriz.

alku indrika tükellig erser köz kulgakta ulatılarka tükellig bolur (Totenbuch/83-85) “Bütün duyu organları tamamlandıysa (tükendiyse) göz, kulak ve diğerleri de tükenir.”

Öñ ünke siş-: Görme kuvvetinin tükendiğini ifade eder. Bu durum, ölüm belirtisinin en önemlisi olarak gösterilebilir. Çünkü ölecek kişinin ilk olarak gözündeki parlaklık gider ve göz artık donuklaşır.

öñ ünke sişmiş ödte köz üze yinçke öñ körür...-ig körü umaz (Totenbuch/38-39) “Renk sese battığı zaman göz üzerinde ince renk görür... -i göremez.”

öñ ünke sişmiş belgü bolmışta adırılığ ölüm belgü bolmışın bilip (Totenbuch/133-135) “Renk sese batma belirtisi olduğunda kesin ölüm alameti olduğunu bilip.”

Üñ yıdka siş-: İşitme duyusunun yok olmasını gösterir.

ün yıdka sişmişte burun yıd tuymaz (Totenbuch/39-40) “Ses kokuya battığında burun koku almaz.”

Yıd tatıgka siş-: Koklama duyusunun tükendiğini belirtir.

yıd tatıgka sişmişte (Totenbuch/150-151) “Koku tada battığında.”

Tatıg börtigke siş-: Tat alma duyusunun yok olduğunu ifade eder.

tatıg börtigke sişmişte til tatıg tuymaz (Totenbuch/40-41) “Tat temasa battığında dil tat almaz.”

Börtüg dört mahabudka siş-: Dokunma duyusunun yok olmasına işaret eder. Dokunma kuvvetinin ortadan kalkmasından sonra dört elementin sırayla yok olması söz konusudur.

börtüg tört mahabutka sıymışte (Totenbuch/155-156) "Temas dört elemente battığında."

Dört Elementin ya da Dış Unsurun Yok Olması ile İlgili İfadeler

Altı duyunun yok olması sonucu, dört elementin ya da dış taraftaki dört unsurun yok olması ortaya çıkar. Bütün her şeyde mevcut olan dört element Sanskritçe "mahābhūta" şeklinde ifade edilir. Dört element bilindiği gibi toprak, su, ateş ve havadır. Bunlar dünyayı oluşturan elementlerdir ki canlı da bir dünya olduğuna göre bu dört element canlının fiziksel vücudunu işaret eder. Toprak canlının katı kısmını, su canlıda bulunan sıvıyı, ateş canlıdaki ısıyı, hava da canlıdaki hareketi ya da nefesi ifade eder. Bu dört elementin uyumsuzluğu sonucunda dört yüz kırk rahatsızlık ortaya çıkar. Bunların vücuttan ayrılması ise canlının ölümüne neden olur yani fiziksel vücudun ölmesi anlamına gelir.

tört mahabudlar için kezigçe sıjer (Totenbuch/41) "Dört element sırayla batar."

taşın sıjarkı tört belgüler (Totenbuch/260) "Dış taraftaki dört alamet."

Yir mahabud suvka sıj-/yir suvka sıj-: Budist düşünceye göre toprak suyu yok eder. Bu durum da insan vücudunun bitkin düşmesini ve ağırlaşmasını ifade eder.

yir mahabud suvka sıjmek üze et'özi naru berü ırgalır tepreyür için sıjar tütün tütneyür teg irü belgü bolur (Totenbuch/260-263) "Toprak elementinin suya batması üzerine vücut bir o tarafa bir bu tarafa sallanır, iç tarafta dumanın tütüyör gibi belirti olur."

yir suvka sıymışte et'öz suvka taş kemişmiş teg ağır bolur başı örü kötürser sançar (Totenbuch/42-43) "Toprak suya battığında vücut suya taş düşmüş gibi ağır olur. Başını yukarı kaldırırsa, (başı) ağrır."

Suv mahabud ootka sıj-/suv ootka sıj-: Yine, su elementi ateşi yok eder. Bunun da canlı vücuduna etkisi ağzın ve dilin kuruması şeklindedir. Ayrıca ölüm sırasında vücudun çeşitli yerlerinden sarı su aktığı da belirtilmektedir.

suv mahabud ootka sıjmek üze til ağız kurup tilte kara çizig bolur için sıjar sakıg teg irü belgü bolur (Totenbuch/263-265) "Su elementinin ateşe batması üzerine dil ve ağız kuruyup dilde kara çizgi olur, iç tarafta serap gibi belirti oluşur."

suv ootka sıymışte ağız burun kurıyur birerte burıntın ağızın suv akar tamgak kurıyur (Totenbuch/43-45) "Su ateşe battığında ağız ve burun kurur ve burundan ve ağızdan su akar, damak kurur."

Oot yilke siŋ-: Ateş de havayı yok eder. Burada da vücut ısısının yavaş yavaş ayaktan başlayarak yok olması belirtilir.

oot yilke siŋmek üze adak uulındın yokaru isig tözi barmak üze içtin sıŋar kadyod kurtnıŋ yarukı teg irü belgü bolur (Totenbuch/265-268) “Ateşin rüzgâra batması üzerine ayak tabanından yukarıya doğru sıcaklık gider ve iç tarafta ateş böceğinin ışığı gibi belirti olur.”

oot yilke siŋmişte elig adak soŋısur (Totenbuch/45-46) “Ateş rüzgâra battığı zaman el ve ayak soğur.”

Yil mahabud biligke siŋ-/yil biligke siŋ-: Hava elementi de şuuru yok eder. Burada, kişi koma hâlinindedir ve son anlarını yaşamaktadır. Bundan sonra nefes kesilir ve can çıkar, artık maddî vücut ölmüştür. Daha sonra gönül devreye girer.

yil biligke siŋmek üze tın üzülüp içtin sıŋar yula teg irü belgü bolur (Totenbuch/269-270) “Rüzgârın bilgiye batması üzerine nefes kesilir ve iç tarafta meşale gibi belirti olur.”

yil biligke siŋmişte közi alarıp uzın tın alıp elig adak tebinür (Totenbuch/46-47) “Rüzgâr bilgiye battığı zaman (canlının) gözü döner ve (canlı) uzun nefes alır, eli ve ayağı çırpınır.”

yil biligke siŋmiş ödte (Totenbuch/156) “Rüzgâr bilgiye battığı zaman.”

İç Unsurların Yok Olması ile İlgili İfadeler

Dış taraftaki belirtilerin gerçekleşmesi üzerine artık iç taraftaki unsurlar ortaya çıkar ki bunlar da dört şekildedir. Bu durum, *taştınkı tını üzülür içtinki tın üzülmeyük ödte* (Totenbuch/49-50) “Dışarıdaki nefesi kesilip içerdeki nefesi kesilmediği zaman” şeklinde ifade edilebilir. Bilindiği üzere ölüm Nirvâna’ya ulaşma yollarından birisidir. Canlı için dış taraftaki unsurların tamamının yok olması sonucunda artık iç taraftaki alametler ortaya çıkar. Bu alametler öncelikle canlıda bulunan ihtirasların ve kötülüklerin ortadan kalkması şeklindedir. Daha sonra ise canlıda bulunan bütün gönüllerin yok olması ve canlının sonsuz mutluluğa yani Nirvâna’ya ulaşmasıdır. Nirvâna’nın en büyük amacı tekrar dünyaya gelmemektir. Fakat bunu beceremeyen canlılara yeniden doğum yolları açılır.

içtinki tört törlüg irü belgüler (Totenbuch/271) “İçerdeki dört türlü alamet.”

Bilig köŋülke siŋ-/bilig inçke siŋ-: Şuurun yok olduğunu ve sükûnetin artık ortaya çıktığını ifade eder. Burada altıncı duyu olan bilinç gönle batar ve böylece canlıda bulunan ihtiraslar ve kötülükler ortadan kalkar. Bu zamanda, dört an olduğu ve burada da dört bilginin ortaya çıktığı belirtilir.

bilig köŋülke siŋmek üze içtin sıŋar yaruk yaşuk bolur (Totenbuch/271-273) “Bilgi gönle batmak üzere iç tarafta aydınlık olur.”

bilig inçke sıymışte tört kşanta tört bilge bilig yaruyur (Totenbuch/47-48)
"Bilinç sükûnete battığında dört zamanda dört bilgi parlar."

Körgülüg küçlüg bilge bilig: Dışarıdaki nefesin kesildiği, içerdeki nefesin ise henüz kesilmediği anı ifade eder. Burası bilinci kaybetme aşamasıdır.

baştnkı kşanta körgülüg küçlüg bilge bilig yaruyur taştın sıyar körser kar yağmış teg yürüñ közünür içtin sıyar körser tütün teg közünür (Totenbuch/50-53) "Baştaki zamanda görünen güçlü bilgi parlar, dış taraftan baksa kar yağmış gibi beyaz gözükür, iç taraftan baksa duman gibi gözükür."

Kiñürülmeklig bilge bilig: Ölüm anında görmüş olduğu parlaklıkların birleştiği andır. Burada öfke tamamıyla tükenir.

ikinti kşanta kiñürülmeklig bilge bilig yaruyur taştın sıyar körser kün tugmış teg kızıl közünür içtin sıyar körser kadyod kurtnıñ yarukı teg azkya yaruk közünür (Totenbuch/53-56) "İkinci zamanda genişletilmiş bilgi parlar, dışarı taraftan baksa güneş doğmuş gibi kızıl gözükür, iç taraftan baksa ateş böceğinin ışığı gibi çok az ışık gözükür."

Bilge bilig bolmak: Aydınlığa doğrudan doğruya ulaşıldığı andır. Burada arzu ve hırs yok olur.

üçünç kşanta bilge bilig bolmakı yaruyur taştın sıyar körser añar karañu közünür içtin sıyar körser yula yarukıça ozakıtın köñül ulug yaruyur (Totenbuch/57-59) "Üçüncü zamanda bilgili olmak parlar, dış taraftan baksa karanlık gözükür, iç taraftan baksa meşale ışığı gibi önceden gönül büyük parlar."

Bilge bilig yakın bolmak: Temiz aydınlığa doğrudan doğruya ulaşmayı ifade eder ve burada cehalet yok olur.

törtünç kşanta bilge bilig yakın bolmakı yaruyur taştın sıyar körser tañ sarıgındaki yaruk teg közünür içtin sıyar körser yaruk erip sakınçsız tözlüg bolup kök kalıgtaki bult açılmış teg yaruyur (Totenbuch/60-64) "Dördüncü zamanda bilgiye yakın olması parlar dış taraftan baksa tan sarılığındaki ışık gibi gözükür, iç taraftan baksa ışık ulaşıp düşüncesiz esaslı olup gökyüzündeki bulut açılmış gibi parlar."

Köñgöl inçke köñülke sıñ-: Sükûnetin daha da derinleştiğini gösterir. Gönlün yok olduğunu ifade eder.

köñül inçke köñülke sıñmek üze içtin sıyar yivli kömen teg irü belgü bolur (Totenbuch/273-274) "Gönül ince gönle batmak üzere iç tarafta sihir gibi belirti olur."

İnçke köñül tugmaksız köñülke sıñ-: Sükûnet sayesinde yeniden doğuşun olmayacağı ifade edilir. İnce gönlün yok olduğu belirtilir.

inçke köjül tugmaksız köjülke sıymek üze kurug tugmaksızız azkya tenginçe körür (Totenbuch/274-276) “İnce gönül doğmayan gönle batmak üzere doğmamayı azıcık dengince görür.”

Tugmaksız köjül yaruk yaşuk köjülke sıy-: Burada canlı tüm sınavları geçerse tam aydınlığa yani Nirvāna'ya ulaşır. Böylece dünyaya bir daha gelmez.

tugmaksız köjül yaruk yaşuk köjülke sıymek üze anta basa kaşın tüz töpüdeki bir ak tamır bodi köjüllüg tigli ögniş kindik altınkı bir tamır kızıl tigli ikegü bilig birle yürekdeki abaduti tamırınıy içinde yıgılmak üze ol ödte ilinmeksiz yapşınmaksız tegşilmeksiz nomlug et'öz kentün tugar (Totenbuch/276-283) “Doğmayan gönül aydınlık gönle batmak üzere ondan sonra babanın düz tepesindeki bir beyaz damar Buda gönüllü su (ile) annenin göbek altındaki bir damar kızıl su, ikisi bilgi ile yürekteki Avadhütî damarın içinde toplanmak üzere o zaman bağlanmayan değişmeyen dharmakaya kendiliğinden doğar.”

Ölüm Anı ile İlgili İfadeler

Canlıların Kendi Vadeleri ile Ölmesini Belirten İfadeler

Ölüm; canlının kendi vücudundan vazgeçip diğer canlılar için bedenini feda etmesidir.

Et'özün buşı bir-: Burada *buşı bir-* ifadesi önemlidir. Buda, insanlık veya diğer canlılar için fedakâr olan insanlar sadaka verir. Sadaka özellikle Budizmin en önemli törenlerinden biridir. Fakat burada vücudun sadaka olarak verilmesi ilgi çekicidir. Bu durumu da, Burkancılığın Mahayana mezhebi ile açıklayabiliriz. “Büyük sal ya da araba” manasına gelen Mahayana mezhebi, Buda olmaktan vazgeçen ve hayatlarını Bodhisattva olarak devam ettiren kişilerle doludur. Bunların en büyük amacı canlıları kurtarmaktır. İşte, böyle büyük bir gaye için mücadele eden Bodhisattvalar vücutlarını da canlıların hayatta kalmaları maksadıyla feda edebilirler. *Et'öz buşı* ifadesi “vücut sadakası” manasında kullanılmaktadır. Vücudunu sadaka olarak veren kişi de elbette ölecektir. *Et'özün buşı bir-* ifadesi doğrudan olmasa da dolaylı olarak ölümü belirtmektedir.

kaçan bodisatavınıy et'özün buşı birmiş yir orunka tegdiler erser (AY/625/7-9) “Bodhisattvanın vücudunu sadaka verdiği yere vardıklarında.”

İdala-/tit-/tit- ıdala-: Yukarıda belirtildiği üzere “vücut sadakası” Mahayana mezhebi için önemli bir sadaka türüdür. Özellikle, Aç Pars hikâyesinde Prens Mahasattva kendi bedenini aç parsa sunarken *ıdala-* fiilini kullanır. *ıdala-* fiili “feda etmek” anlamındadır.

et'özünüzni ıdalap emgedkin tartmaklıg buyanıyız (AY/618/1-2) “Vücudunuza feda edip, ıstıraptan kurtulma sevabınız.”

Bu ifadenin yanı sıra, yine Aç Pars hikâyesinde *ıdala-/tit-* ikileme oluşturacak biçimde "başılamak, sunmak" anlamında kullanılmaktadır.

öz et'özlerin titip ıdalap tınlıglarka asıg tusu kılurlar tip tidi (AY/611/18-20) "Kendi vücutlarını feda edip, canlılara fayda sağlarlar, diye söyledi."

et'özümün isig özümün titgülük ıdalaguluk öd kolu (AY/612/21-22) "Vücudumu, canımı feda edeceğim zaman."

Ayrıca *tit-* fiili "terk etmek" anlamında da kullanılmaktadır ve *et'öz tit-* ifadesi de ruhun bedeni terk etmesi anlamındadır.

bo et'özümün titdükde olarning arasınıtı tugayın (TezcanHt/693-694) "Bu vücudumu terk ettikten sonra onların (tanrıların) arasında doğayım."

Ölüm; ruhun ve bedeninin zayıf düşmesi sonucu ruhun kesilmesi ve canlılığın bir ağaç gibi devrilmesi hâlidir.

İsig tını kesilip ı ıgaç teg kamıl-: Bir canlılığın hastalanması, hem bedeninin hem de ruhunun zayıf düşmesi sonucunu doğurur. Bedenin zayıf düşmesi de nefesin yani canın artık vücuttan çekilmeye başlaması hâlidir. Bilindiği üzere *isig tın* "can, nefes" hatta "ses" gibi manalara gelmektedir ki bir canlılığın ölmesinin en önemli göstergesi nefesinin kesilmesi ve sesinin artık çıkmamasıdır. Burada, *isig tın* ile *kes-* eylemi birleşerek kalıplaşmış ve somutlaşmıştır. Nefesi kesilen canlı da elbette ölecektir. Burada *ı ıgaç teg kamıl-* ifadesinde de benzetme yapılmıştır. Böylece ifade ölümü işaret etmektedir.

ig ağırlar küçetip inçsiretmiş et'özüg isig tını kesilip ı ıgaç teg kamılur (BT13/16/13-16) "Hastalıklar artıp güçsüzleşmiş vücudu, nefesi kesilip (bir) ağaç gibi devrilir."

İsig özi üz-: Eski Uygurlarda yaygın olarak kullanılan bir diğer ifade ise *isig öz üz-*'tir. Canı ifade eden *isig öz* ile "kesmek" manasına gelen *üz-* eylemi birleşerek kalıplaşmış ve somutlaşmıştır.

isig özi üzülmez (BT18/5/381) "Canı kesilmez."

Özümün bagrımın üz-: Burada ölmek anlamında kullanılan ifade de ilgi çekici olan unsur *bagır* kelimesidir. Bu kelime ile *özün* yani ruhun bağırda, göğüste olduğu ifade edilir.

Öñi kırtışı teğsilip özümün bagrımın üzdeçi (BT13/12/155-156) "Beti benzi atıp, değişip canımı alacak."

Tını üzül-: Bu dönemde, en fazla kullanılan ifadelerden birisi de *tını üzül-*'tir. Bu deyim, bugün kullanılan "nefesi kesilmek, soluğu kesilmek" ifadelerine benzemesiyle birlikte anlamsal olarak ölüme işaret eder.

tını üzülüp (BT2/964) "Canı kesilip."

et'özleri arınıp tınları tumulup tını üzülgeli bartukda öhdün kılmış edgüli ayıglı kılınçlarınıı tüşin adırtılıg körürler (BT2/970-974) “Vücutları arınıp, nefesleri soğuyup, canları kesilmeye başladığında, önceki yapmış (oldukları) iyi ve kötü amellerinin karşılığını net bir şekilde görürler.”

Ölüm; diğer canlılar için tekrar dünyaya gelme umududur.

İsig özlerin kol-: Budizmde ruh tek bir varlığa ait değildir. Ruh, tenasüh yani ruh göçü içerisinde ve sürekli başka maddi varlıklara dönüşebilir. Karma felsefesinde önemli yere sahip olan ruh göçü kişinin ameline göre şekil alır. Ruh yeniden doğduğunda kendisini hayvan, bitki, insan ya da tanrı olarak bulabilir. Ayrıca, ruh hiçbir zaman ölmez, her ne kadar Mani dini ile ilgili bir ifade olsa dahi bunu şu örnekle belirtebiliriz. *üzüt neş ölmez* (ManIII/29/5) “Ruh asla ölmez.” Doğrudan ölümü ifade etmese de dolaylı olarak ölümü belirten aşağıdaki örnek Budizm felsefesi için kayda değerdir. Bu örnekte, hastalanan ve ölümü bekleyen bir bey karısı anlatılmaktadır.

kaltı men ögsüz bolup sizlerni bilmez boltukda üzüksüz ud koyun toşuz kaz ödirek bo montag tınlıglar bir künte üç kata kelip aşunmaklaşu tegip mini ısırurlar sokarlar etimin yinimin yıra yırt tartarlar yırtarlar kentü isig özlerin kolurlar erti (AY/19/ 8-16) “Ben kendimden geçip de sizleri bilmez olduğum zaman, daima sığır, koyun, domuz, kaz, ördek böyle canlılar bir günde üç kez gelip acele ile beni ısırurlar, sokarlar, etimi derimi parçalarlar, yırtarlar, kendi canlarını isterlerdi.”

Ölüm; vadenin dolması, hayatın sona ermesidir, ölüm gününün gelmesidir.

Ajun üzlünçüsü: Soğdca bir kelime olan *ajun* kelimesi “varlık biçimi, hayat” anlamında kullanılmaktadır. Böylece kelime grubu “varlık biçiminin sonu, varlık biçiminin yok olması” şeklinde açıklanabilir. *üz-* fiilinin de somut bir ifade olmasından dolayı burada yine somutlaştırma yapılmıştır.

adasız tudasız yalaşuk yaşın tükkel yaşayu ajun üzlünçüsün kaçan kılğalı ugraduklarında (ShōAvalo/62-63) “İnsan, tehlikesiz bir biçimde ömrünü tümüyle yaşayarak varlık biçimini sonlandırdığında.”

Ertimlig törü/ertimlig ürlüksüz törü: Buda dışındaki bütün canlılar fânidir. Dolayısıyla her bir canlının bir yaşam süresi vardır. Bu yaşam süresi biten her canlı, ölüm ile yüzleşecektir. Eski Uygur Türkçesinde kullanılan *ertimlig* ve *ürlüksüz* ifadeleri “fâni, geçici ve ölümlü” anlamlarındadır. *Törü* kelimesi de bilindiği üzere “kanun, hüküm” manasında olup burada canlıların ölümlü olduklarını ifade eder.

meniş una ertimlig törü tıgıp kelmiş ol (TezcanHt/612-614) “Benim (için) işte fânilik kanunu (ölüm vakti) yaklaşmış gelmiştir.”

et'özniñ küçi küsüni kevilmişin alkınmış ertimlig ürlüksüz törü kentü öziye yakın kelmişin bilip (TezcanHt/439-444) "Vücudun gücünün kuvvetinin eksildiğini, fâni olma kanununun (ölümün) kendisine yaklaştığını anlayıp."

Köñüllüg antirabau et'öz büt-: "Mükemmel ara dünyalı vücudu tüketmek" anlamındadır. Özellikle *büt-* fiili hayatın tükendiğini, bittiğini ifade eder ki hayatın bitmesi de ölümü işaret eder. Somut varlıklar için kullanılan *büt-* fiili soyut bir kavram için kullanılmış ve dolayısıyla somutlaştırma yapılmıştır.

ölgeşükte ortun indrilig tuyunu umaz köñüllüg antirabau et'öz büter (Totenbuch/173-175) "Öldüğünde merkezî duyu organları hissetmez, (böylece) mükemmel ara dünyalı vücut tükenir, yok olur."

Ölüm küni: Hayatın tükendiğini, her şeyin sona erdiğini anlatmak amacıyla kullanılmıştır. İfade, hem Budizm hem de Manihaizmde yer almaktadır.

bu ölüm küni kimni üze kelser (ManIII/11/11-12) "Bu ölüm günü kimin üzerine gelse."

ölüm künke tegi suy anıg kılınç (ManIII/44/12-13) "Ölüm gününe kadar kötü amel."

neñ ölüm küni keltükde öküngülük bolmazun (GabainHt/2132-2133) "Asla, ölüm günü geldiğinde pişman olmasın."

Tüke-/tüket-: Vadenin dolduğunu, yaşın kemale erdiğini, ölüm vaktinin geldiğini belirten bir diğer ifade *tüke-* fiilidir. *tüke-* fiili 'bitmek, tükenmek' anlamlarında kullanılmaktadır. Burada da somutlaştırma yapılmıştır.

özümüz yaşımız tükeyü ölümke yoluk (?) boltukda (BT3/1099-1110) "Ömrümüz tükenip ölümle karşılaştığımızda."

Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde ilgi çekici bir diğer ifade ise *ölu tüket-*'tir. Burada da "hayatın bittiği" belirtilir.

kaçan monta ölü tükedip yene yılkı ajunınta tüşüklerinte (BT2/219-221) "Ne zaman böyle ölüp yine hayvan dünyasına "tiryagyoni-gati" düştüklerinde."

Uçuk-: "Bitmek, hayatı sonlanmak, sona ermek" anlamında kullanılan *uçuk-* fiili canlıların ölümlü olduklarını belirtmek amacıyla örneklerde yer almaktadır.

taşın sıyar törütgülük yaratıg birle içtin sıyar uçukguluk yaratıgıg bir ikintike kavıştursar körüşürser (Totenbuch/396-398) "Dış taraftaki doğumlu canlı ile iç taraftaki ölümlü canlıyı birbirleriyle birleştirse görüşürse."

içtin sıyar uçukguluk yañça kırsar tört tamırnıy içinde bodi köñüllüg tigli akar (Totenbuch/404-406) "İç tarafta ölümlü şekilde yapsa dört damarın içinden Buda gönüllü su akar."

Ölüm; canlıya dokunmaktır.

Ölüm teğın-: Ölüm vaktinin geldiğini, artık canlının ölmeye başladığını anlatan diğer bir ifade ise *ölüm teğın-* deyimidir. “Değmek, dokunmak, ulaşmak” anlamında olan *teğın-* sözü somut bir kelimedir. Soyut bir anlama sahip olan *ölüm* sözüyle birleşerek kalıplaşmış ve somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

ulug dintarnıj ölüm teğınmışı (UI/9/10-11) “Ulu hocanın vadesinin gelmesi.”

Ölüm; bir hırsızdır ve can cevherini acımadan çalar.

İsig özüg kundaçı: “can hırsızı” anlamında kullanılan kelime burada mecazi anlamdadır. Ruhun bedenden çalınmasını ifade eder. Böylece ölüm bir hırsıza benzetilerek kişileştirme yapılmıştır.

İsig özüg kundaçılar (UII/61/4) “Canı çalanlar.”

Ogrıla-ölümlüg ogrı: “Çalmak” anlamlarına gelen *ogrıla-* fiili de burada gerçek anlamından sıyrılarak mecazi manada kullanılmıştır. Yine ruhun bedenden çalınmasını ifade eder. Ayrıca *ölümlüg ogrı* ifadesinde de ölüm, hırsız olarak gösterilmiş ve bir kişileştirme yapılmıştır. Aşağıdaki örnekte de can somut bir nesne olan cevhere benzetilerek somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

ayıg kılınçlıg kap kara tünle ölümlüg ogrı kelip et’özlüg ağılıkıyızlartakı isig özlüg erdiniyızlernı ogrılayu iltgey (UIII/14/9-12) “Kötü amelli simsiyah akşamda ölüm hırsızı gelip vücut hazinenizdeki can cevherlerinizi çalıp götürecektir.”

Ölüm; canlının bedeninde bulunan ruhun sönmesi ya da yok olmasıdır.

Öçdeçi/öçmeksiz: “Sönme, sönüş” anlamına gelen *öç-* eylemi Budizm için Nirvâna, mokşa’ya ulaşmayı belirten terimsel anlamlı kelimeler içerisinde kullanılan bir ifade olmasına rağmen Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “ölüm” kavramı için de kullanılmaktadır. Bu ifadelerin benzerlik göstermesinin nedenini iki türlü açıklayabiliriz. 1. İnsan bedenini var eden, yaşatan ruhun vücuttan çekilmesi, canlının bedenini terk etmesi ya da sönmesidir; 2. Ölen kişinin “töz”e kavuşma isteği, “töz”de yok olma yani Nirvâna’ya ulaşmasıdır. Ayrıca Buda’nın özellikleri sıralanırken bu ifade kullanılır. Burada, sönmek manasındaki *öç-* fiili somut bir ifadedir. Ruh bir ateşe benzetilmiş ve somutlaştırma yapılmıştır.

togmaksız öçmeksiz mengü titir (AY/55/22-23) “Doğmayan sönmeyen (ölmeyen) ebedîdir.”

kşan kşan ödte togdaçı öçdeçi itigliğ ürlüksüz ermez (AY/55/19-20) “Zaman zaman doğacak ve ölecek yapılı, fâni değildir.”

öç- eylemi yukarıdaki örneklerde, her ne kadar canlıların ölümünü belirtmek için kullanılsa da anlamsal olarak ölümü açıklamaktadır. Bunu kesin bir

ifade ile söylememizin nedeni de *togmaksız öçmeksiz* karşıt anlamlı kelimelerin birlikte kullanılmasıdır.

Ölüm; ruhun *vücuttan* çıkması ve ruhun gökyüzüne yükselmesidir ya da bilinmeyen bir yere gitmesidir.

Öl-: Bu fiil ile türetilmiş birçok kelime bulunmaktadır. *Öl-* eylemi, gerek Türkçenin tarihî lehçelerinde gerekse modern lehçelerinde sıkça kullanılmaktadır. Ercilasun’a göre, “yükselmek” anlamındaki *ör-* ve *ön-* fiilleri ile “göğe yükselen, uçan ruh” anlamındaki *öz* kelimesi, “yükselmek, havalanmak” anlamında olabileceği düşünülen **ö-* fiiline dayandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47-48). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *öl-* fiili üzerine yapım eki getirilmeden doğrudan da kullanılabilir.

kodı salınsar yme ölür (AY/595/17-18) “Aşağı salınsa ölür.”

Ölümün öl-ölüt ölür-: Bu dönemde kullanılan en ilginç ifadelerden birisi *ölüm* ve *ölüt* kelimelerinin üzerine *öl-* eyleminin getirilmesiyle oluşturulmuş kelime grubudur.

ödsüz ölümün ölmegeyler (AY/90/14) “Zamansız ölümle ölmeyecekler.”

inçe kaltı yinin ölüt öldürdümüz erser (TT4/8/68-69) “Eğer, (?) öldürdüysek.”

Uç-: “Uçmak, gökyüzüne yükselmek” anlamında olan *uç-* fiili mecazi olarak ölümü ifade etmektedir. Burada ruh bir kuşa benzetilmektedir. Osman Nedim Tuna ruhun ya da canın kuşa benzetilmesini eski Şaman inancına bağlamaktadır (Tuna 1957: 131-148). Sema Barutcu ise *uç-* fiilini Kök Tengri inancıyla bağdaştırmakta ve ruhun Kök Tengriye kavuşması için kullanılabileceğini söylemektedir (Kemal 2003: 10). Bana göre de *uç-* fiili tanrıya kavuşmaktır. Bu durumu Budizmle ya da Manihaizmle bağdaştırsak ölüm Nirvāna’ya ulaşma yollarından biridir. Böylece ruh uçacak ve ulaştığı yerde yani Nirvāna’da sonsuz mutluluğa erecektir. Ayrıca ruhun angut kuşuna benzetilmesi de manidardır. Çünkü angut kuşu sessizliğiyle bilinen bir kuştur.

et’özlüg kölindeki isig özlüg angıtkyasın uçurup adın ajunka ıdıp (BT3/223-225) “Vücut gölündeki canı angut kuşu gibi (sessizce) uçurup başka dünyaya gönderip.”

Ölüm; ruhun bedenden uzaklaşıp vücudun dünyada bırakılmasıdır ve bedenin yok olmasıdır.

Arta-: “yok olmak” anlamlarına gelen *arta-* fiili Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ölüm için kullanılır. Bu kelime, özellikle ikilemeler içerisinde yer alır. Ortak söz varlığına sahip olan Manihaizmde de *arta-* fiili “ölmek” anlamındadır.

kim et'öz için emgense tolgansar yime anay utlısı et'özke ölmek artamak bulunçı ol (CoqManIII/11/11-14) “Kim vücut için ıstırap çekse onun karşılığı vücut için ölmek, yok olmaktır.”

barça artarlar yokadurlar (BT2/945-946) “Hep mahvolurlar, yok olurlar.”

Et'öz kod-: Budizm ve Manihaizmde vücuda pek önem verilmez. Vücut bir kalıp ya da bir hapisanedir, ruh onun içinde hapsedilmiş ve daima buradan kurtulmayı umut etmiştir; yani asıl “töz”e kavuşmayı arzulamıştır. Burada önemli olan ruhun vücuttan çıkıp boş kalıbı, hapisaneyi yani bedeni dünyada bırakmasıdır. Eski Uygur Türkçesinde *et'öz kod-* ifadesi bu manada anlamlıdır.

monta et'öz kodup kişi ajununta togar ertimiz (AY/6/19-21) “Burada vücut bırakıp insan dünyasında “manusya-gati” doğardık.”

et'öz kodtukta (BT18/858) “Vücut koyduğunda yani öldüğünde.”

et'özün kodur tiyür (ManII/11/14-15) “Vücudunu bırakır yani ölür, der.”

İsig öz yokad-: *üzüt neş ölmez* (ManIII/29/5) “Ruh asla ölmez.” Ruh, doğum ve ölüm okyanusunda döner durur ve her zaman kendisi için farklı bir beden bulur. Hatta Eski Uygur metinlerinde şöyle bir cümle vardır ki ilgi çekicidir. *mini isururlar sokarlar etimin yinimin yıra yırt tartarlar yırtarlar kentü kentü isig özlerin kolurlar* (AY/19/12-16) “Beni ısırırlar, sokarlar, etimi derimi parçalayarak yırtarlar, kendi canlarını isterler.” Dolayısıyla Budizm ve Manihaizmde de İslamiyette olduğu gibi ruh hiçbir zaman yok olmaz. Burada *yokad-* fiilinin kullanılması önemlidir. Eski Türk dinlerinde de insan ruhunun hiçbir zaman yok olmadığını biliyoruz. Hatta, ölen kişiler için orada yemeleri için yiyecekler, giyinmeleri için elbiseler, kullanmaları için mücevherler hatta paralar konduğunu da biliyoruz. Galiba burada kullanılan *isig öz* ifadesi “can, ruh” gibi manalardan sıyrılarak, tamamen anlam değiştirmiş ve “beden” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Çünkü gerek Budizm ve Manihaizmde gerekse diğer dinlerde sadece beden yok olur, ruh hiçbir zaman yok olmaz. Burada *isig öz* sözü artık “ruhu, canı” ifade etmez, “beden” için kullanılır.

isig öz yokadmakı (BT13/16/1-2) “Canın yok olması, ölmesi.”

Köktürkçede de ölümü belirtmek için *yok bol-* deyimini kullanılmaktadır. Fakat bu deyim de ruhun yok olması anlamına gelmez.

Ölüm; canlıların sevdiği kişilerden ve dünyadan ayrılmasıdır.

Adırıl-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan “ölüm” ile ilgili ifadelerden birisi de *adırıl-* eylemidir. Bu eylemi, gerek dünyadan gerekse sevdiklerinden ayrılma olarak açıklayabiliriz. Ölüm kavramı burada doğrudan belirtilmese de dolaylı olarak anlatılmıştır.

amraklartın adırılğuluk emgek bolmasun erti (AY/609/3-4) “Sevgililerden ayrılmak ıstırabı olmasaydı.”

öñi adırılmaklıg busuşum yme yok inçip et’özümde tolu ögrünç sevinç togar (AY/609/8-10) “Başka ayrılık ıstırabım yok, aksine vücudumdan sevinç doğar (çok sevinirim).”

Ölüm; direğin yıkılmasıdır, kesilmesidir.

Limi sın-: “direği kırılmak” anlamında kullanılan ifade burada “ölmek” manasındadır. Tay-T’ang adlı bir din üstadının ölümü üzerine söylenmiş olan *limi sın-* ifadesinde somutlaştırma yapılarak ölüm kavramı karşılanmıştır.

şazınlıg ordunuñ bir limi sındı (TezcanHt/1012-1013) “Din sarayının bir direği yıkıldı, kırıldı.”

Ölüm; canlının dünyadan kaybolmasıdır ve canlıya acımadan kıyılmasıdır.

Yitlin-/yitgünlük kıyılğuluk: İkilime biçiminde kullanılan ifade ölümü belirtmektedir. *yit-* kökünden meydana gelen *yitgünlük* ifadesi “kaybolmak, yitmek” anlamındadır. Burada canlının bedeninin yok olması ruhun da diğer âleme gitmesi işaret edilmektedir. *kıy-* kökünden türeyen *kıyılğuluk* ifadesi de “acımadan öldürmek” anlamında kullanılır. Her iki ifade de somutlaştırma yapılmıştır.

bo tül belgüsi erser manga yitgünlük kıyılğuluk belgü ol tip tidi (TezcanHt/497-499) “Bu rüyanın işareti ise bana ölüm alametidir, diye söyledi.”

yalañuz bir samtso açarı yitlinmeki üze (TezcanHt/1010-1012) “Sadece bir Tripitaka üstadın ölmesi üzerine.”

Ölüm; canlının tanrıya kavuşmasıdır.

Teğri bol-: S. Tezcan *tengri bol-* deyimini tek tanrılı din olamayan Budizm ile bağdaştırmayacağını belirtir. Bu ifadenin Şamanizm veya Tengriciliğin bir kalıntısı olduğunu ve *Irk Bitig’de* geçen ölümü bekleyen, ölüme terkedilmiş kadın anlamındaki *tengrilik kurtka* ifadesinin bunu güçlendirdiğini açıklar. Ayrıca Moğolistan’da yaşlanmış ve iş göremez duruma gelen yaşlıların yalnız başına ıssız ve uzak bir yere bırakılıp ölüme terk edilme geleneğinin varlığından da söz eder (Tezcan 1975: 101-102). Bununla birlikte Jean-Paul Roux çalışmasında *teğri bol-* deyiminin Moğolca olduğunu ve bazı yazarlar tarafından da bu deyimın prenslerin potansiyel tanrı oldukları sonucunu çıkarttıklarını belirtmektedir. Bu deyimın özellikte Altan Topçı’de sıklıkla kullanıldığı da belirtilmiş olup Altan Topçı’nın Çin etkisinde olduğu, dolayısıyla Budist etki ile yazıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi’nde *teğri bol-* deyimının sadece “göğe çıkmak” anlamında kullanıldığı da belirtilmektedir. Böylece bu deyimın Altay toplumlarının ilk dinine ait olması gibi bir olasılığın bulunmadığını da ifade etmektedir (Roux 1999: 163). Bana göre ise *tengri bol-*

deyimi mahallî bir ifade olabileceği gibi artık anlam değiştirerek Budizmin de etkisi ile Buda'da yok olmayı, asıl töze kavuşmayı belirtebilir. Bu deyim özellikle din üstatlarının ölmesinde kullanılmaktadır.

yime teŋri bolu yarlıkarka teŋi (TezcanHt/752-753) “Tanrı oluncaya (ölünceye) kadar.”

tengri bolu yarlıkamışın teŋin tapıçıkları ıd tuymadılar (TezcanHt/788-790) “Öldüğünü çevresindeki hizmetkârları hiç sezmediler.”

Ölüm; kara yere girmektir.

Kara yirke kir-: Ölümü anlatan en ilginç ifadelerden birisidir. Budist inanışa göre canlı öldükten sonra yakılarak ortadan kaldırılır. Asya halklarında, ölünün yakılmasının en önemli nedeni olarak canlıların kemiklerinden tekrar doğacağı inancıdır. Bu doğumu engelleyebilmek için de cesetler yakılır. Fakat burada kullanılan *kara yirke kir-* deyimini cesedin gömüldüğünü ifade etmektedir. Buna benzer bir ifade de Hsüan Tsang Biyografisinde yer almaktadır. Bu durum, mütercimin yerli inanışlardan örnekler vererek eserini açıklamak istemesi şeklinde algılanabileceği gibi gerçekten bir gömme faaliyetinin de olabileceği düşünülmelidir. Çünkü, Gautama Buda öldüğü zaman külleri ve yanmış kemikleri sekize bölünerek çeşitli yerlere gönderilmiş ve bu küller üzerinde Stüpalar inşa edilmiştir. Dolayısıyla cesetlerin külleri suya döküleceği gibi ya da havaya savrulabileceği gibi mezara da gömülebilir. Buna *bo upaşımaşan sın supurganlar* (BT7/A/80-81) “Bu Upaşımaşana Stüpalar” ya da *sekiz ulug şitavantakılar* (Totenbuch/1333) “Sekiz büyük Şitavana'dakiler” gibi mezarlığı gösteren ifadeler örnek olarak gösterilebilir.

kara yirke kirginçe küç bireli tip (StabUig/276/8) “Kara yere girince güç versin diye.”

Canlıların Öldürülmesi ile İlgili İfadeler

Alk-/alkın-: “Bitmek, kaybolmak, tükenmek, yok etmek” anlamlarına gelen *alk-/alkın-* eylemleri Eski Uygur metinlerinde öldürme eylemi için kullanılmaktadır.

kişilerig ölüürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar tip (BT3/312-313) “İnsanları öldürürler, yok ederler.”

üzlün-teçi alkıntaçı artadaçı erür (BT2/943-944) “Kesici, tüketici, mahvedicidir.”

İşig öz al-: “Öldürmek” manasına gelen bu kelime grubu eski Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Soyut bir ifade olan *işig öz* ile somut varlıklar için kullanılan *al-* fiili birleşerek somutlaşmıştır.

seniŋ işig öz alımçılarınıŋ (BT18/S/149-150) “Senin can alıcıların.”

seniñ isig öz alımçılarnıñ uğurınta (AY/8/12-13) “Senin canlıları öldürmen-den dolayı.”

Kıyı-: “Küçük parçalara ayırmak” anlamına gelen *kıy-* fiilinden türetilmiş olan ifade ile somutlaştırma yapılmıştır. Burada ifade “acımadan öldürülme”yi belirtir.

darmagupdaki atlıg nomçı açarı bahşımızını kıyıltı tip eşidip (GabainHt/1886-1888) “Dharmaguptaka adlı hocamıza kıyıldı, diye işitip.”

Ölür-/ölürt-: Uygurlar öldürme eylemi için *öl-* fiilinin üzerine çeşitli ekler getirerek bu hareketi belirten kelimeleri doğrudan kullanmışlardır.

üküş telim özlüglerig ölürüp (AY/4/13) “Birçok canlıları öldürüp.”

sansız sakışsız özlüglerig ölürmişlerin körtüm (AY/9/2-4) “Sayısız canlıları öldürdüklerini gördüm.”

bo özlüglerig ölürmek erser ertingü yavlak ayıg kılınç titir (AY/21/6-8) “Bu canlıları öldürmek ise çok kötü bir ameldir.”

kuotau atlıg beg bizni ölürtdi (AY/7/2-3) “Kuotau adlı bey bizi öldürttü.”

Öz üz-: Soyut anlamdaki *öz* kelimesi ile somut bir mana taşıyan *üz-* fiili birlikte kullanılarak somutlaştırma yapılmış ve kalıp bir ifade ortaya konulmuştur. Burada da canlıların öldürülmesi ifade edilir.

özümüzni üzerler (Apokalypse/13 verso/6-7) “Canımızı keserler yani öldürürler.”

Tın al-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan öldürmekle ilgili diğer bir ifade ise *tın al-* kelime grubudur. “Nefes, ruh” anlamında kullanılan *tın* kelimesi soyut manalıdır. *al-* fiili ise yine somut kavramlar için kullanılır. Burada, somutlaştırma yapılmıştır.

tınıımı altı (BT18/5/135) “Canımı aldı.”

birisi tolkakda tınıımın altı (AY/7/19-20) “Birisi eziyetle canımı aldı.”

Yok yodun kıl-: “Yok etmek, ortadan kaldırmak” anlamında kullanılan *yok yodun kıl-* deyimini öldürmek manasını ifade eder.

bilgisiz virutake ilig beg kapilvastu balıktaki şakıllarag ölürüp yok yodun kılmışında (LautDenk/200/26-29) “Bilgisiz hükümdar Virüdhaka Kapilavastu şehrindeki Şakya’ları öldürüp yok ettiğinde.”

Öldürme Eyleminde Bulunan Canlılar ile İlgili İfadeler

Canlılar kendi vadeleri ile ölebileceği gibi başkaları tarafından da öldürülebilirler. Katilleri ifade etmek için Eski Uygurcada genellikle aşağıdaki kelimeler kullanılmaktadır.

Bıçdaçı: “Bıçmek, kesmek” anlamına gelen bıç- fiilinden türeyen ifade “katil, katleden, öldüren” anlamlarında kullanılmaktadır. Kelime, Prens Mahasattva’nın arkasından söylenen ağıt içerisinde geçmektedir ki prensin öldürüldüğünü zanneden annesi tarafından söylenmiştir. Burada, kişinin öldürülüş biçiminin belirtilmesi açısından önemlidir.

kim erti erki bıçdaçı ögükkeyem et’özin (AY/14-15) “Yavrucuğumun vücudunu katleden kimdir acaba?”

Bogaguçı/bogagulukçı: *bog-* fiilinden türeyen ifade “cellat, katil, katleden, öldüren” anlamlarındadır. Yine, burada canlının öldürülüş şekli belirtilir.

bogaguçı boltum erser (UII/85/13) “Katil, cellat olduysam.”

öz bogagulukçı ölütüçi yarganlarka (UI/9/17) “Canlı öldürücü, katledici kişilere.”

Çantal: Sanskritçe *candāla*’dan gelen kelime “cellat, öldüren, katleden” anlamındadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çantal, çintal şeklinde de yer alır.

kişi ölürgüçi çantal boltum erser (UII/85/14) “İnsan öldüren cellat, katil olduysam.”

Ölürgüçi: “Öldüren, katleden” anlamındadır.

takıgu ölürgüçi boltum erser (UII/84/8-9) “Tavuk öldüren, katleden olduysam.”

Ölütüçi: “Öldüren, katleden ya da öldürmeye müsaade eden” anlamlarında kullanılmaktadır.

ol beg balık begi bolup erte ked ölütüçi boltı (AY/4/8-10) “O bey şehir beyi olup ertesi gün çok öldürücü oldu.”

“Ceset, Ölü” ile İlgili İfadeler

Kra: “Ceset, naaş” anlamına gelen *kra* kelimesini Ş. Tekin ve S. Tezcan Sogdcadaki *grβh*, *gr’uw* “vücut, kendi, ceset” sözcüğü ile bağdaştırmaktadır. Ayrıca Ş. Tekin, kelimenin *kra* < *krē < *krēw şeklinde tarihî bir gelişim gösterdiğini belirtmiştir. S. Tezcan, *kra* kelimesinin G. Jarring’in ifade ettiği gibi kara “siyah” sözcüğüyle de bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir (Tezcan 1975: 96).

men ölmüşte kin meniḡ kramın (TezcanHt/454-455) “Ben öldükten sonra benim cesedimi.”

Ölüğ: Ölü. Yaygın bir kullanımı bulunmaktadır.

yıgıt sıgıt kılıp ölügüg semeklegeli (AY/5/1-2) “Ağlayıp sızlayıp ölüyü cenaze töreni için.”

Ölümçi: Ölüm cezasına çarptırılmış suçluları anlatmak için kullanılan *ölümçi* bu dönemin toplumsal hayatını ortaya koyan bir ifade olması açısından önemlidir. Ayrıca, artık öleceği için “ölü”ler içinde sayılmasında bir yanlışlığı yoktur.

kayu neçe ulug iliglerke kanlarka yazmış ölümçiler erser (AY/117/4-6) “Nice büyük hükümdarlara karşı suç işlemiş suçlular ise, (ölüm cezasına çarptırılmış suçlular).”

Ölünün Ardından Yapılan Anma Törenleri ile İlgili İfadeler

Bekle-/kizle-: “Saklamak, gizlemek” anlamındaki *kizle-* fiili ile “sağlamlaştırmak, pekiştirmek” manasındaki *bekle-* fiili burada “mezara koymak, gömmek” anlamındadır ve ikileme şeklinde kullanılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu ifade yerel dinlerden kaynaklanabileceği gibi küllerin gömülmesi şeklinde de olabilir.

et’özin kizlediler beklediler (TezcanHt/1124-1125) “Vücudunu gömdüler.”

Kra törüsü/ölmüşinteki törü/törü kılgu: Eski Uygur metinlerinde çeviri metin olarak bilinen Hsüan Tsang Biyografisinde cenaze töreni ile ilgili geniş bir bilgi bulunmaktadır. Özellikle Tay-T’ang adlı üstadın ölümü üzerine düzenlenen cenaze merasimi ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Ne var ki metnin eksik olması tören hakkında fazla bilgi edinmemizi güç kılmaktadır. Tören şu şekilde gerçekleşmektedir. Loyang şehrindeki bütün rahip ve rahibeler toplanıp tuğlarla mezara kadar refakat ederler. Önce yakın rahipleri ve öğrencileri üstadın vasiyetini yerine getirmek için naaşı kamaşla örtülü bir sedye üzerine kaldırıp mensup olduğu manastırdaki Sütrayı çevirdiği büyük köşke koyarlar...Merasm sırasında seçkin kişiler caddelerden çeşitli tuğlar, tabutlar, şala ağaçlarıyla geçerler. Tören yerini çeşitli süslerle bezerler. Tabut üç bin adet ipek topuyla yapılmış katafalka yerleştirilir. Üstadın naaşını taşıyanlara doğru ipekten bir yol oluştururlar. Üstadı çıkarırlar. Naaşın önünde giden tabuta üstadın üç elbisesini, halktan ve imparatorundan aldığı yüz altın akçeyi koyarlar...Herkes dağıldıktan sonra naaşı bekleyen otuz binden fazla kişi gece boyunca çiçeklerle, güzel kokularla, şarkılarla, dinî metinlerle hazırlanırlar. Ertesi gün tan vaktinde üstat toprağa verilir. Gömüldükten sonra yine çeşitli törenler yapılır.

kra törüsü tegimlig bolu yarlıkadı (TezcanHt/1087-1088) “Cenaze töreni (kendisine) layık oldu.”

ölti erser ölmüşinteki törüsü yime öñrekilerniñke okşamazun (TezcanHt/1049-1051) “Öldüyse cenaze töreni yine öncekilerinkine benzemesin.”

törü kılguğa boşuyur (TezcanHt/1041-1042) “(Cenaze) töreni yapılmasına izin vermekte (idi).”

Semekle-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan cenaze töreni ile ilgili başka bir ifadedir. Hükümdar için kullanılır.

yıgıt sıgıt kılıp ölügü semeklegeli (AY/5/1-2) “Ağlayıp, sızlayıp ölüye cenaze töreni düzenlemek için.”

Ahiret ile İlgili İfadeler

Ara Dünya ve Öbür Dünya ile İlgili İfadeler

Adın ajun: Öbür dünyayı, başka bir dünyayı yani ahireti karşılayan bir ifadedir. Bilindiği üzere ruh bedeni terk ettikten sonra bilinmeyen bir yere yani ahirete gider. Ahiret de dolayısıyla diğer, başka olarak nitelendirilecektir.

et'öz kodup adın ajunka bardı (UIII/80/6) “Vücudunu bırakıp (ölüp) başka dünyaya gitti.”

Antirabau/aradın ajun/ara bolmak: Sanskritçe “antarābhava” ve Tibetçe “bar-do” kelimeleriyle karşılanan ifade canlının ölümü ile yeniden doğumu arasındaki zamanı göstermek için kullanılır. Bilindiği gibi Budizmde canlıların en büyük hedefi Nirvāna'ya ulaşmaktır. Canlı bunu yaşarken gerçekleştirebileceği gibi öldükten sonra da gerçekleştirebilir. Bu ara dünyada, canlının tek amacı yeniden doğmamak ve Nirvāna'ya ulaşmaktır. Bir canlı ara dünyada en fazla 49 gün kalır ve bu süre zarfında aydınlığa ulaşmaya çalışır. Bu 49 günlük zaman diliminde çeşitli ışıklar görür ve kurtuluş yolunu en kısa sürede bulmayı hedefler. Ruh bu kurtuluş yolunu bulması için bir din üstadı dışardan sürekli telkinlerde bulunur. Ruh bu sırada ara dünyada çeşitli muamelelere tabi tutulur. Ölüm tanrısının karşısına çıkar, çeşitli şeytanlar tarafından işkenceye uğrar. Daha sonra çeşitli dünyalarda doğum yolunu tutar. Dört doğum şeklinden birisi olan anne karnında doğmak ise canlılar için en iyisidir. Ayrıca on beş ara dünya vardır.

biş yigirmi antirabau erürler (Totenbuch/2-3) “On beş ara dünyadır.”

ara bolmaklıg antirabau erür (Totenbuch/6) “Ara dünyadır.”

ertmiş aradın ajunka barmış (UII/81/69) “Geçmiş ara dünyaya gitmiş.”

Ölüm kapığı: Ahireti karşılayan bir diğer ifade ise *ölüm kapığı*dır. Uygurlar, bu dünyayı girilen ve çıkılan bir yere benzetmektedir. *Ölüm kapığı* ifadesi benzetme yoluyla hem ölümü belirtmiş hem de ahirete vurgu yapmıştır. Ayrıca, burada soyut bir ifade olan *ölüm* ile somut bir varlık olan *kapıg* kelimesi birleştirilerek somutlaştırma yapılmıştır.

ol on miş balıklar ölüm kapığına kirip aqtarılı tönđerilü agınayurlar erti (AY/601/10-12) “O on bin balık ölüm kapisına girip alt üst olarak, debeleniyorlardı.”

Mani metinlerinde yer alan bir ifade Manihaizmde de “ahiret” kavramının varlığını göstermektedir. Dinler farklı da olsa, kullandıkları söz varlığı ortak olan Uygurlar aynı ifadeleri her iki din için de kullanmışlardır.

ölmekke kirür (CoqManI/34/20) “Ölüme girer, ölü.”

Ölüp bar-: Uygurlar, ahireti ulaşılacak, varılacak bir menzil olarak görmekte-dirler. Bu dönemde ahireti belirten en önemli ifadelerden birisi de *ölüp bar-* deyimidir. Bu ifade, ruhun bedeni terk ettiğini de belirtir.

ölüp bartı (AY/4/19) “Ölüp gitti.”

Ara Dünyada Bulunan Varlıklar ile İlgili İfadeler Ölüm Tanrısı ile İlgili İfadeler

Erklig kan: Canlı ölüp de ara dünyaya gittiği zaman orada gerçek aydınlığı bularak kurtuluşa ermeye çalışır. Ölüm tanrısı ise onu aldatarak gerçek kurtuluşa ulaşmasını engeller. Budizmde ölüm tanrısı şeytandır ve şeytan da “Māra” olarak ifade edilir. Ayrıca canlı dünyada yapmış olduğu iyi ya da kötü amelleriyle burada sorgulanır. Ölüm tanrısının vereceği hükme karşı gelemez. Ölüm tanrısı isterse onu bağışlayabilir ya da çeşitli eziyetlere sürükleyebilir. Burada bir ayna ortaya çıkar ve dünyada yaptığı bütün her şey canlıya gösterilir. *erklig kan* ifadesi burada kişileştirilmiş ve güçlü bir hükümdara benzetilmiştir.

öngi öngi ajunınça erklig kan armakıntın tugum ajun tutar (Totenbuch/1290-1292) “Başka başka hayatlar için ölüm tanrısının aldatmasından doğum yolunu tutar.”

kim seniñ isig öz alımçılarıñ otuz artuk bağığ tutuğluğ tınığlar öngin öngin erklig kannıñ karşıñta kıy közin salınmış karaklığın sini küte tururlar (AY/9/16-21) “Senin canını aldığın otuzdan fazla bağlı canlılar ölüm tanrısının karşısında şaşı gözüyle salınmış güçlü duruşuyla seni izler.”

Erklig ölümlüğü şmnu: Ölüm tanrısını gösteren diğer bir ifadedir. Yukarıda da belirtildiği üzere ölüm tanrısı bir şeytandır ve ruhları aldatmaya çalışır. Burada önemli olan ölüm tanrısını alt etmektir.

erklig ölümlüğü şmnug yigedip maha mudura tözlüğü ölümsüz orunug bulur (Totenbuch/888-890) “Güçlü ölüm şeytanını yenip Mahā-mudra esaslı ölümsüzlük yerini bulur.”

Kılınç teyrisi: “Amel tanrısı” anlamına gelen ifade ile ölüm tanrısının aynı varlık olduğunu düşünüyorum. Çünkü canlıların dünyada yapmış olduğu iyilik ya da kötülüklerin karşılıkları ölüm tanrısı tarafından değerlendirilmektedir. Altun Yaruk’un Süü Ülüş bölümünde Kuotau adlı beyin öldürtmüş olduğu canlılar adalet isterken *kılınç teyrisi*’nin sıkıntılarını gidermesini ister ve daha sonra Koutau adlı bey *erklig kan*’ın huzuruna çıkar, sonra da bu

canlıların sıkıntısı yine *erklig kan* tarafından giderilir. Dolayısıyla *erklig kan* ile *kılınç tejrisi* aynı tanrılardır.

bo mujumuznu amti kılınç tejrisi oğarsun tip ötüntiler (AY/7/11-12) “Bu sıkıntımızı şimdi amel tanrısı onarsın, diye ricada bulundular.”

Ölüm idisi: “Ölüm sahibi” anlamına gelen ifade burada “ölüm tanrısı” manasında kullanılmaktadır.

korkınçig ölüm idisi kelmekintin (StabUig/87/b) “Korkunç ölüm sahibinin gelmesinden.”

Ölüm kanı: “Ölüm tanrısı” anlamına gelir. Burada ölüm tanrısının hükümdara benzetilmesinin nedeni hükümdarın insanlara hükmetmesi gibi ölümün de canlılara hükmetmesi şeklinde açıklanabilir.

ölüm kanınıy ilinte (AY/71/5-6) “Ölüm hanının (tanrısının) ilinde.”

Ölüm Tanrısına Yardımcı Ruhlar ile İlgili İfadeler

Yek: Şeytan anlamında kullanılan *yek* ölüm tanrısına yardımcı olan bir varlık olarak yer almaktadır. Burada, şeytan ölen canlıya çeşitli işkenceler yapmaktadır.

üç yekler maşa yakın kelip birisi uruk üze boyunımın badı birisi tolkakda tınımın altı birisi bedük berke üze mini töz töpüre uru iki iligimin kataru bap (AY/7-8/18-22-1) “Üç şeytan bana yaklaşarak birisi ip ile boynumu bağladı, birisi torbada canımı aldı, birisi büyük bir kamçı ile benim tamamen iki elimi sıkıca bağlayıp.”

men igledükde eñ başlayı maşa tört yekler yakın kelti biregüsi bedük berke tutmuş ikintisi uruk tutmuş üçünçi tolkak tutmuş törtinçi bir kök tonlug atlıg beg erti (AY/5-6/21-23-1-3) “Ben hastalandığım zaman en başta bana dört şeytan yaklaştı birisi büyük kamçı tutmuş, ikincisi ip tutmuş, üçüncüsü torba tutmuş, dördüncüsü de mavi elbiseli atlı bir bey idi.”

Altı Hayat ile İlgili İfadeler

Ajun tut-/ajun tugum tut-: Ölen canlının tek hedefi tekrar dünyaya gelme-ktir. Canlının kurtuluşa erişebilmesi için ara dünyada çeşitli parlaklıklar ortaya çıkar. Fakat bu parlaklıklar kurtuluş yolu olabileceği gibi Māra'nın bir aldatması da olabilir. Ruh bu aldatmalardan kurtulabilirse *ölümsüz orunug* yani Nirvāna'yı bulur. Eğer kurtuluş yolunu bulamazsa 49 gün ara dünyada kurtuluş yolu için mücadele eder. 49. günün sonunda hâlâ kurtuluş yolunu bulamamışsa doğum yolunu tutar. Dört doğum şekli ortaya çıkar ve ruh altı dünyadan birinde tekrar doğar. Altı hayat, altı yol yani Sanskritçe “sadgati” olarak ifade edilir. Hinayana mezhebine göre beş Mahayana mezhebine göre ise altı hayat şekli vardır. Altı hayat şekli tanrılar âleminde doğmak, asuralar

arasında doğmak, cehennemde doğmak, aç ruhlar arasında doğmak, insan olarak doğmak ve hayvan olarak doğmak şeklindedir.

ajun tutmakı erser (Totenbuch/1288-1289) “Doğum yolunu tutması ise.”

ajun tugum tutmakı erser (Totenbuch/1284-1285) “Doğum yolunu tutması ise.”

Et’öz tut-: Burada yine ara dünyadan başarısızlıkla çıkan yani Nirvāna’ya ulaşamayan ve dünyaya tekrar dönmek zorunda kalan canlılar ifade edilmektedir.

nom erdini içinteki bir şlök bir padak nomug işidip törüsinçe köni ojaru uksarlar et’öz tutmuşda kin astrayastırış tengri yirinte togarlar (AY/533/12-17) “Dharma cevheri içindeki bir şiiri bir vaazi işitip hakıyla doğru bir şekilde anlarırsa doğum yolunu tuttıkları zaman “trayastrimśāh” adlı tanrı yerinde doğarlar.”

Mejilic yirtinçü: “Huzurlu” anlamına gelen *mejilic* kelimesi ile “dünya” manasında kullanılan *yirtinçü* sözü birleşerek tanrılar âleminden bir mekânı ifade eder. Sanskritçe “Sukhāvati” anlamında kullanılan ifade Tanrılar âline işaret eder. Budizmde otuz üç tanrı yeri bulunmaktadır. Burada sadece biri ele alınmıştır.

mejilic yirtinçüke barıp (ShōAvalo/64-65) “Huzurlu dünyaya gidip.”

Tamu prit ajun tut-: Cehennemde ve aç ruhlar arasında doğacak canlılar ifade edilir. Soğdca “tamu” kelimesi Sanskritçe “naraka”nın karşılığıdır. Budizmde sekiz sıcak sekiz de soğuk olmak üzere toplam on altı cehennem bulunmaktadır. Bu cehennemlerde canlılar çeşitli işkencelere tabi tutulur. Cehennem dünyasına Sanskritçe “naraka-gati”, aç ruhlar dünyasına da “preta-gati” adı verilir. Budizmde cehennem, aç ruhlar ve hayvanlar âlemi üç aşığı hayat olarak ifade edilir.

Tamu prit ikegünüj ajun tutmakı erser antirabaun narakapalikilar sokup öngi öngi ajuniñça erklig han armakıntın tugum ajun tutar (Totenbuch/1288-1292) “Cehennem ve aç ruhların ikisinin hayat yolunu tutması ise ara dünyada cehennem muhafızları başka başka hayatlara göre ölüm tanrısının hilesinden doğum yolunu tutar.”

Tejri yeri/tejrilerin asurilarnıj ajun tut-: Canlılar eğer iyi amele sahipseler tanrı yerinde ve asura’ların arasında doğarlar. Tanrı yeri olarak Sanskritçe “deva-loka” ifadesi kullanılır. Tanrı yeri Budizmde cennet olarak da kabul edilir. Budist felsefeye göre otuz üç cennet vardır ve canlılar derecelerine göre bu cennetlerde doğarlar. Ayrıca tanrılar dünyası olarak Sanskritçe “deva-gati”, asuralar dünyası için de “asura-gati” kullanılır. Asura, Hint felsefesine göre kavgaçı ve savaşıdır. Ayrıca tanrılarla sürekli kavga eder.

Budizmde Tanrılar âlemi, asuralar ve insanlar âlemi üç iyi hayat olarak ifade edilir.

kutlug buyanlig erser apsari kızlar birle tejri yeriniş orunları ornağları közünür ol antirabaua anta tuggusın bilip ögürür sevinür et'özi öşlüğ meşizlig yıdlig tanlig közünür bolar öküşi belgürteçiler yiti künte büter tejrilerniş asurılarniş bir teg ögürür (Totenbuch/1266-1273) “Ameli iyi ise Apsara kızlar ile Deva-loka'nın yerleri görünür, o ara dünyada doğduğunu bilip sevinir vücudu sevinçle dolar ve mutlu görünür, bunların belirtileri yedi günde biter, tanrılar ve asuralar sevinir.”

Yalaşuklarış ajun tugum tut-: Ara dünyadaki ruhun bir diğer yolu da insan olmaktır. Ruh, hayat yolunu tuttuğu zaman dünyaya insan olarak da gelebilir. Elbette bu durum kişinin ameline göre şekil alır. İnsanlar dünyasına geldiğinde bile amellerin önemi ortaya çıkar. Şöyle ki eğer canlının sevabı çoksa iyi bir ailede, azsa yoksul bir ailede dünyaya gelebilir. Bu da karmanın acımasız yanlarından sadece birisidir. İnsanlar dünyası için Sanskritçe “manusya-gati” ifadesi kullanılır.

yalaşuklarış ajun tugum tutmakı erser ög kaş kişi teginmişin körüp ol antirabau azlanmak künilemek sakınçı yügerü bolup ajun tugum tutarında korkmakı belişlemekı bolur öküş buyanlig erser edgü ordu karşıka ermeser edgü evke kirmiş teg bolup ajun tugum tutar yarımaları öngilertin korkınç körüp anta sığınmiş teg bolup ajun tutar bo yalaşuklar ajun tugum tutmakı erür (Totenbuch/1273-1284) “İnsanların doğum yolunu tutması ise anne babanın temasını görüp ara dünyada kıskançlık düşüncesi olup doğum yolundan korkar. Eğer çok sevabı varsa saraylarda (sevabı) yoksa iyi eve girmiş gibi olup doğum yolunu tutar, bazıları başkalarını korkunç görüp ona sığınmış gibi olup doğum yolunu tutar, bu insanların doğum yolunu tutmasıdır.”

Yılıkılarniş ajun tugum tut-: Canlıların bir diğer hayat şekli de hayvan olarak yeryüzüne gelmesidir. Hayvanlar dünyası olarak Sanskritçe “tiryagyoni-gati” ifadesi kullanılır.

yılıkılarniş ajun tugum tutmakı erser yiltilin yağmurtın korkınç körüp yumkı orunlarış sığınmiş teg bolup ajun tugum tutar (Totenbuch/1284-1288) “Hayvanların doğum yolunu tutması ise rüzgârdan yağmurdan korku görüp hepsinden sığınmış gibi olup doğum yolunu tutar.”

Sonuç

Eski Uygur topluluğu birçok konuda olduğu gibi ölüm konusunda da Budizmden ve Manihaizmden etkilenmiştir. Bu konuda, özellikle Budist külliyyatın çokluğu nedeniyle Budizm ön plandadır. Budizmde, hiç kimsenin hatta tanrıların bile karşı çıkamayacağı beş unsurdan biri olan ölümlülerin ölmesi kuralı, Budistlerin maddi ölüme karşı tavır takınmalarına neden olmuştur. Bu

yüzden “rasiyana, ölümsüzlük otu” gibi “amrita”yı yani tanrısal içkiyi ön plana çıkararak Nirvāna’ya, ölümsüzlüğe kavuşmayı arzulamışlardır. Her ne kadar çeviri metinler de olsa eski Uygur metinlerinde bu konu önemle işlenmiştir. Çünkü, ölüm canlının bu doğum ölüm okyanusu olan dünyadan kurtulma yollarından birisidir. Hayattayken Nirvāna’ya ulaşamayan ruhların öldükten sonra Nirvāna’ya ulaşmaları tek gayeleridir. Bu yüzden, Budizmde ölüm bir kurtuluş yoludur. Fakat burada da kurtuluşa eremeyen ruhlar için ölüm yeniden doğuşun ilk adımıdır. Budizmde ölüm ve ölüm sonrası ile doğum öncesi ve yeniden doğum aynı zaman dilimini içine alır. Dinler tarihi kadar kültür tarihi için de önemli olan ölüm kavramı Eski Uygur toplumunda önemli bir yere sahiptir. Öyle ki canlıların ölüm alametlerinden itibaren ölüm sonrasına kadar örnekler metinlerde genişçe yer almaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde ölüm alametlerini, dış unsurların yok olması ve iç unsurların yok olması şeklinde ikiye ayırabiliriz. Dış unsurları da altı duyunun yok olmasını yani görme *öŋ ünke siŋ-*, işitme *ün yıdka siŋ-*, koklama *yıd tatıgka siŋ-*, tatma *tatıg böritigke siŋ-* ve dokunma *börtüg tört mahabudka siŋ-* kuvvetinin yok olması ile dört elementin yani toprak *yir mahabud suvka siŋ-/yir suvka siŋ-*, su *suv mahabud ootka siŋ-/suv ootka siŋ-*, ateş *oot yilke siŋ-* ve hava *yiil mahabud biligke siŋ-/yiil biligke siŋ-* elementlerinin kuvvetlerinin yok olması şeklinde açıklayabiliriz. Bundan sonra artık iç unsurların yani gönüllerin yok olması ortaya çıkar. Aslında altıncı duyu organı olan bilincin burada yok olma durumudur. Bunlar da şuurun *bilig köŋülke siŋ-/bilig inçke siŋ-*, gönlün *köŋül inçke köŋülke siŋ-*, ince gönlün *inçke köŋül tugmaksız köŋülke siŋ-* ve doğmayan gönlün *tugmaksız köŋül yaruk yaşuk köŋülke siŋ-* yok olması şeklindedir.

Ölüm ile ilgili en önemli durum ise ölüm anıdır. Ölüm anı ile ilgili ifadeler de canlının kendi vadesi ile ölmesi *adırl-, ajun üzlünçüsi, arta-, ertimlig törü/ertimlig ürlüksüz törü, et’özin buşı bir-, et’öz kod-, ıdala-/tit-/tit- ıdala-, isig özlerin kol-, isig özüg kundaçı, isig özi üz-, isig öz yokad-, kara yirke kir-, köŋüllüg antirabau et’öz büt-, limi sın-, ogrıla-/ölmülg ogrı, öçdeçi/öçmeksiz, öl-, ölüm küni, ölümün öl-/ölet ölür-, ölüm tegin-, teŋri bol-, tını üzül-, tüke-/tüket-, uç-, uçuk-, yitlin-/yitgülgük kıyılguluk* ve canlıların öldürülmesi *alk-/aklın-, arta-, isig öz al-, kıyıl-, öler-/öler-, öz üz-, tın al-, yok yodun kıl-* şeklinde iki grupta incelenmiştir.

Bu dönemde ölüme neden olan canlıları da *bıçdaçı, bogaguçı/bogagulukçı, çantal, ölürgüçi, öletçi* şeklinde gösterebiliriz.

Eski Uygur Türkçesinde ceset ile ilgili ifadeler de *kra, ölüg, ölümçi* gibi kelimelerdir.

Bu dönemde, ölünün ardından yapılan cenaze töreni de en az ölüm anı kadar önemlidir. Cenaze töreni *bekle-/kizle-*, *kra törüsü/ölmüşinteki törü/törü kılgu*, *semekle-* gibi ifadelerle belirtilir.

Ahiret ile ilgili ifadeler ise ara dünya ve öbür dünya ile ilgili ifadeler *adın ajun*, *antirabau/aradın ajun/ara bolmak*, *ölüm kapığı*, *ölüp bar-*, ara dünyada bulunan varlıklar ile ilgili ifadeler *erklig han*, *erklig ölümlüg şmnug*, *kılınç teyrisi*, *ölüm idisi*, *ölüm kanı*, *yek* ve altı hayat ile ilgili ifadeler *ajun tut-/ajun tugum tut-*, *et'öz tut-*, *meşilig yirtinçü*, *tamu prit ajun tut-*, *teyri yeri/teyrilerniñ asurilarnıñ ajun tut-*, *yalayuklarıñ ajun tugum tut-*, *yılkılarnıñ ajun tugum tut-* olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

Bu çalışmada, asıl amacımız Eski Uygur Türkçesindeki ölüm kavramlarıyla ilgili ifadeleri belirlemektir. Fakat, burada ayrıntıya inmeden ölüm ile ilgili ifadelerin anlam bilimsel olarak da incelenmesine çalışılmıştır.

Bu dönemde, ölüm kavramıyla ilgili terimlerin çeşitlilik göstermesi ve yerel ifadelerin çokluğu dikkat çekmektedir. Uygurların ölüm kavramı ile ilgili terimler konusunda Budizmin ve Manihaizmin etkisinde kalmasıyla birlikte önceki dinleri olan Tengriciliğin de önemli bir şekilde varlığını koruduğu aşikârdır.

Kısaltmalar ve Taranan Metinler

- ApokrSü Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit und Jens Peter Laut (1998), *Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllenskapitel (20-25) und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit*, Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden.
- AY Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş-Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BT2 Röhrborn, Klaus (1971), *Eine Uigurische Totenmesse*, Berlin: Akademie Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4.Berliner Turfantexte; 11.
- BT3 Tezcan, Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-Sūtra*, Berlin, (Deutsche Akademie der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6, Berliner Turfantexte3).
- BT7 Kara, Georg, Peter Zieme (1976), *Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung*, Akademie-Verlag, Berlin.
- BT13 Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13.)

- BT18 Zieme, Peter (1996), *Altun Yaruq sudur: Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra: Suvarnaprabhasottamasutra*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfuntexte; 18).
- CoqManI Coq, A. Von Le (1912), *Türkische Manichaica aus Chotsho I*: APAW 1911 Anhang, Berlin.
- CoqManIII Coq, A. Von Le (1922), *Türkische Manichaica aus Chotsho III*: APAW 1922 Anhang, Berlin.
- GabainHt Gabain, Annemaria von (1938), *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin. (SPAW Phil. -hist. Kl. 1938, 29: 371-415'ten ayrı basım)
- LautDenk Laut, Peter (1986), *Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ShōAvalo Shōgaito, Masahiro (1988), "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas", Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn; *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- StabUig Zieme, Peter (1991), *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur Alttürkischendichtung*, Budapest: Akadémiai Kiado, Bibliotheca Orientalis Hungarica; XXXIII.
- TezcanHt Tezcan, Semih (1975); *Eski Uyğurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, (Yayımlanmamış Doçentlik tezi).
- Totenbuch Zieme, Peter, G. Kara (1978), *Ein Uigurisches Totenbuch*, Nāropa Lehre in Uigurischer Übersetzung, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TTIV Bang, W., A. von Gabain (1930), "Türkische Turfan Texte IV", Berlin, (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 24: 432-450).
- TTVII Rachmati (Arat) G.R., W. Seberherd (1937), "Türkische Turfan Texte VII". Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin, (APAW. Phil.-hist. Kl. 1936, 12).
- UI Müller, F.W.K. (1908), *Uigurica I*: 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-Sūtra". Ein vorläufiger Bericht, Berlin (AKPAW. Phil.-hist. 1908, 2).
- UII Müller, F.W.K. (1911), *Uigurica II*, Berlin (AKPAW. Phil.-hist., 1910,3).
- UIII Müller, F.W.K. (1922), *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).

Kaynaklar

- Aksan, Doğan (1999a). *Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- _____ (1999b). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Engin yayımları.
- Arat, R. Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____ (1987). *Makaleler I*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Barutcu, Fatma Sema (1996). "Buddha'nın Dört Asil Gerçeği". *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 373- 423.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

- Carus, Paul (1984). *Buda'nın Öğretisi*. Çev: Teoman Uçgun. İstanbul: Ruh ve Madde Yay.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: University Press.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2002). "Uygur Devletleri". *Türkler*. Cilt 2: 193-214.
- Eliade, Mircea (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*. Cilt 2. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalci.
- Elverskog, John (1997). *Uygur Buddhist Literature*. Brepols: Silk Road Studies.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2002). "Türkçede Öl- Fiili Üzerine". *Kafalı Armağanı*. Ankara. 47-50.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*. 1-2. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Güngör, Harun (2002). "Eski Türklerde din ve düşünce". *Türkler*. Cilt 3. 261-282.
- _____ Ünver Günay (2007). *Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Rağbet.
- Güngören, İlhan (1994). *Buda ve Öğretisi*. İstanbul: Yol.
- İzgi, Özkan (1986). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarna Göre)*. Ankara: TKAE Yay.
- Kaya, Korhan (1999). *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kemal, Mağfîret (2003). *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
- Lakoff, George (1987). "Image Metaphors". *Metaphor and Symbolic Activity* 2: 219-222.
- _____ Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago/London.
- Roux, Jean Paul (1987). "Turkic Religions". Mircea Eliade (ed.): *The Encyclopedia of Religion* 15. New York. 87-94.
- _____ (1998), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.
- _____ (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalci.
- Porzig (1995). *Dil Denilen Mucize*. Çev. Vural Ülkü. Ankara: TDK Yay.
- Röhrborn, Klaus (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch*. Lieferung 1-6. Wiesbaden: Steiner.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem (2000). *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*. 3. Baskı. Isparta. *Tibet'in Ölüler Kitabı*. Çev. Selim Yeniçeri. İstanbul: Kozmik Kitaplar Yay.
- Tuna, Osman Nedim (1957). "Kök Türk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı ile İlgili Kelimeler ve 'kergek bol-' Deyimi İzahı". VIII. Türk Dil Kurultayının Okunan Bilimsel Bildiriler. 131-148.
- Zieme, Peter (1992). *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schriftums aus Zentralasien*. Opladen: Westdeutscher.

Expressions Related to The Concept of “Death” In Old Uyghur Turkish

Hacer Tokyürek*

Abstract: The Buddhist and Manichaeist Uyghur society plays a significant role in the history of Turkish culture. The Uyghurs not only organized their lives around the religions they believed in but also reconciled the words and expressions commonly used in these religions with their own worldview. The expressions on death chosen for analysis in this study have a religious dimension on the one hand, but on the other, they reflect the worldview of Uyghur society.

Key Words: Buddhism, Manichaeism, Uyghurs, Uyghur language, Death.

* Erciyes University, Doctoral Student at the Institute of Social Sciences / KAYSERİ
htokyurek@hotmail.com.tr

Выражения, связанные с понятием «смерти» в древнеуйгурском языке

Хаджер Токюрек*

Резюме: Уйгурский народ, относящийся к буддистской и манихейской религии, занимает важное место в истории культуры тюрков. Уйгуры, вместе с устройением своей жизни согласно канонам данных религий, применяли слова и выражения данных религий в соответствии со своим миропониманием. В данной работе показано, что выражения, связанные с понятием «смерти» имеют религиозное значение, а также отражают мировоззрение уйгурского общества.

Ключевые Слова: буддизм, манихейзм, уйгуры, уйгурский язык, смерть.

* Университет Эрджиес, Институт социальных наук / Кайсери
htokyurek@hotmail.com.tr